

ASOSIY ISHLAB CHIQRISH HARAJATLARI VA UNING HUQUQIY ASOSLARI

Zulayho Maxammadshakirovna Salahiddinova

Andijon tuman 1-son kasb-hunar maktabi

“Tadbirkorlik va biznes asoslari” fani o'qituvchisi,

Qo'qon Universiteti erkin tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif tomonidan asosiy ishlab chiqarish harajatlarining turlari va harajatlarning huquqiy asoslari asosida harajatlarning tasniflanishi, tarkibi haqida fikr yuritgan.

Kalit so'zlar: Ishlab chiqarish, mahsulot, pul, harajat, doimiy harajat, o'zgaruvchan harajat, majburiyat, foyda.

O'zbekiston Respublikasining Prezidentinig 11 sentyabr 2023yildagi PF-158 sonli «O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risida”gi farmonida Xalqimizni erkin va farovon, qudratli Yangi O'zbekistonni barpo etish bo'yicha xoxish-irodasini ro'yobga chiqarish, xar bir fiqaroga o'z salohiyatini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sog'lom, bilimli va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, global ishlab chiqarishning muhim bo'g'iniga aylangan kuchli iqtisodiyotni shakllantirish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta'minlash maqsadida bir qator vazifalar belgilab berilgan. Yalpi ichki mahsulot hajmini 160 milliard dollarga va aholi jon boshiga daromadlarni 4 ming dollarga etkazish. Makroiqtisodiy barqarorlik hamda iqtisodiy rivojlanishni zarur darajadagi energetika, suv va infratuzilma resurslari bilan ta'minlash. Pul-kredit, fiskal va tashqi savdo siyosatlarini o'zaro muvofiqlashtirish hamda tovar va xizmatlar bozorida raqobat muhitini yaxshilashga qaratilgan tarkibiy islohotlarni davom ettirish orqali 2030 yilga borib yillik inflyatsiyani 5-6 foiz darajasida ta'minlash. Iqtisodiyotda transformatsiya va institutsional islohotlarni izchil davom ettirish, mamlakatda qulay investitsion va ishbilarmonlik muhitini ta'minlash hamda muvozanatlashgan pul-kredit siyosatini amalga oshirish. Davlat qarzining yalpi ichki mahsulotga nisbatini 50 foizdan oshmasligi uchun o'rta muddatlarga mo'ljallangan davlat qarzini boshqarish strategiyasini amalga oshirish. Asosiy kapitalga kiritiladigan investitsiyalar hajmining yillik o'rtacha 7 foiz atrofida o'sishini ta'minlash. Mamlakatimizning investitsiyaviy jozibadorligini yanada oshirish va qimmatli qog'ozlar bozorini jadal rivojlantirish maqsadida mamlakatimizda 250 milliard dollarlik investitsiyalarni o'zlashtirish, jumladan 110 milliard dollar xorijiy investitsiyalar va 30 milliard dollar davlat-xususiy sheriklik doirasidagi investitsiyalarni jalb qilish. Erkin muomaladagi qimmatli qog'ozlar savdolari hajmini 8 milliard dollarga etkazish. Umumiy qiymati 150 milliard dollarlik 500 dan ziyod strategik ahamiyatiga ega bo'lgan texnologik va infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirish. Hududlarning investitsion reytingini yuritish, har bir hududning imkoniyatlaridan kelib chiqib, uning investorlar uchun jozibadorligini yanada oshirish. Pay va venchur jamg'armalar faoliyatini yo'lga qo'yish orqali portfel investitsiyalar hajmini 2 barobarga oshirish. 40 ta davlat ishtirokidagi korxonalar aktsiyalarini «Xalq IPO»siga chiqarish, aholini IPOda qatnashishini rag'batlantirish mexanizmlarini joriy qilish. Chet ellik nominal saqlovchilar hamda kastodian banklarning mahalliy kapital bozorida qatnashishi uchun infratuzilmani yaratish. Barcha iqtisodiy zonalarda zarur infratuzilmadan (yo'l, elektr energiyasi, suv va oqova tizimi) uzluksiz foydalanish imkoniyatlarini yaratish[3] kabi dolzarb vazifalar belgilangan. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M. Mirziyoev “Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak” deb nomlangan asarida “Birinchi – islohotlarning qay darajada samara berayotganini ko'rsatadigan maqsadli dasturlarni

amalga oshirish natijadorligi. Bular qatorida sanoat va boshqa tarmoqlarni rivojlantirishning quyidagi iqtisodiy va moliyaviy ko'rsatkichlarini keltirish mumkin: ishlab chiqarish quvvatlarining ahvoli, xarajatlarni va tannarxni pasaytirish, mahalliyashtirish va rentabellik darajasi, mahsulot raqobatdoshligini so'zsiz oshirish" [2] deb qayd etdilar. Bundan ko'rinib turibdiki, buxgalteriya hisobotlarida aks ettiriladigan ishlab chiqarish quvvatlarining ahvoli, xarajatlar va tannarx, mahalliyashtirish va rentabellik darajasi kabi ko'rsatkichlar bugungi kunda o'ta muhim ahamiyat kasb etishini alohida ta'kidlash lozim. Bu masalalar boshqaruv hisobining asosiy ob'ektlari hisoblanadi. Belgilangan ustuvor vazifani hal qilish maqsadi MHXSlarni to'liq tizimli joriy qilinishini hamda bu borada kadrlar tayyorlashni tubdan yaxshilashga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevralda PQ-4611 "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori [4] qabul qilindi. Ushbu qarorning maqsadi mamlakatimizda xorijiy investitsiyalarning kirib kelishi uchun investitsion muhitni yaxshilash, kompaniyalarning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish, xorijiy investorlarni zarur axborotlar bilan ta'minlash, hisobotlarning mazmuni va tarkibini axborot foydalanuvchilarning ehtiyojlariga uyg'unlashtirish va boshqa bir qator vazifalar bo'lib hisoblanadi. Mustaqillik yillarida hisobning markazlashtirilgan rejasi iqtisodiyot talablari ishlashga moslashtirilgan hisob tizimidan bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan hisob tizimi shakllandi va bu tizim xalqaro talablar asosida barpo qilinmoqda. O'zbekiston Respublikasi 2016 yil 13 aprelda yangi tahrirda qabul qilingan "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonuni 7-moddasida "Aktivlar, majburiyatlar, xususiy kapital, zaxiralar, daromadlar, xarajatlar, foyda, zararlar va ularning harakati bilan bog'liq xo'jalik operatsiyalari buxgalteriya hisobining ob'ektlaridir" [1] deb tavsif keltirilgan. Buxgalteriya hisobining asosiy maqsadi, xo'jalik yurituvchi subyektlarning bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat bardoshligini aniqlash, ularning xarajatlarini hisoblab chiqarish hamda faoliyatining moliyaviy natijalariga qaratilgandir. Mahsulot yetishtirish uchun xom-ashyo, materiallar, yem-xashak, mehnat va boshqalar sarflanadi. Demak, mahsulot yetishtirish uchun sarflangan ishlab chiqarish xarajatlarini pul shaklida ifoda etilishi mahsulot tannarxi deb ataladi. Tannarx xo'jalik faoliyatining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Mahsulot tannarxi eng muhim natijaviy ko'rsatkichdir. Uning yordamida xo'jalik hisobini takomillashtirish, ishlab chiqarishni ratsional tashkil etish va hokazo omillarning ta'siri namoyon bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda xarajatlar alohida o'rin tutadi. Xarajatlar, mahsulotlarni ishlab chiqarish, Tovar sotish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan sarflarning puldagi ifodasidir. Korxonalarda xarajat turlari va moddalarining yuzaga kelishi ularning asosiy moliyaviy va investitsiya faoliyatidan kelib chiqadi. Ishlab chiqarish korxonalar xarajatlari asosan xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i va mehnatga haq to'lash xarajatlaridan iborat bo'ladi.

Respublikamizda xarajat moddalarini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2003yil 15 oktyabrdagi 444-sonli "Xo'jalik yurituvchi subyektlarning xarajatlarini hisobga olish va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibini takomillashtirish" to'g'risidagi [5], O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Mahsulot (ish, xizmat)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi [6] Nizomga asoslanadi. Bu nizomga asoslangan holda barcha xarajat moddalarini quyidagicha ifodalash mumkin.

1. Mahsulotlarni ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar: bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar; bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari; boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan, ishlab chiqarish yo'nalishidagi ustama xarajatlar;

2. Davr xarajatlari: sotish xarajatlari; ma'muriy xarajatlar; boshqa operatsion xarajatlar.

3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar: foizlar bo'yicha xarajatlar xorijiy valyuta operatsiyalaridan yuzaga keladigan salbiy kurs farqlari; qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan mablag'larni qayta baholash; Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar.

4. Favqulotda zararlar.

Mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar ishlab chiqarish yoki mahsulot (ish, xizmat)ni qayta ishlashda foydalaniladigan tabiiy va mehnat resurslari, xom-ashyo va materiallar, yoqilg'i va energiya, asosiy vositalar hamda ishlab chiqarishga tegishli boshqa xarajatlarning bahosini ifodalaydi.

Ushbu xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagicha tartibda guruhlanadi:

ishlab chiqarish moddiy xarajatlari;

ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;

ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urta ajratmalari;

asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;

ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Yuqorida qayd etilgan Nizomga asosan maxsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan va kiritilmaydigan xarajatlar keng ma'noda quyidagicha turkumlanadilar:

1. Mehnat haqi (ajratmalar bilan) xarajatlari, ularning tarkibiga quyidagi moddalar kiradi:

■ kabul kilingan mehnatga haq to'lash tizim va shakllariga muvofiq belgilangan tarif stavkalari va lavozim maoshlari, amalda bajarilgan ish uchun yoki sarflangan vaqt uchun xisoblangan mehnat xaki;

■ kasb mahorati va murakkabligi uchun tarif stavkalari va maoshlariga qo'shiladigan ustamalar;

■ ish rejimi va sharoiti bo'yicha o'rnatilgan turli xil ustamalar, qo'shimcha haq, kompensatsiyalar va boshqalar kiradi.

2. Moddiy xarajatlar. Mehnat predmetlari xarajatlari: xo'jalikda ishlab chiqarilgan va sotib olingan urug'lik va ko'chatlar, mollar va parandalarni bokish uchun xo'jalikda ishlab chiqarilgan va sotib olingan yem-xashak, kishlok xo'jaligining chiqindi maxsulotlari - novoz va boshqalar; mineral o'g'itlar, bakterial va boshqa preparatlar; neft maxsulotlari, yokilgi, chetdan va o'z elektr stantsiyalaridan olingan elektroenergiya; boshqa moddiy sarflar, shu jumladan, ta'mirlash uchun materiallar va zaxira kismlar; o'sim-liklarni ximoya qilish vositalari, medikamentlar va preparatlar, maxsus ish kiyimlari; kam qiymatli, tez to'ziydigan predmetlarning eskirishi; yordamchi sanoat ishlab chiqarishning xom-ashyo va materiallari yoki chetdagi korxonalar va tashkilotlarga ko'rsatiladigan ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlar, shuningdek xo'jalik balansida turuvchi boshqa yordamchi sanoat korxonalari va ta'mirlovchi ustaxonalar xarajatlari.

3. Asosiy vositalar amortizatsiyasi. Asosiy vositalarning dastlabki qiymatidan kelib chiqib o'rnatilgan, me'yorlarda xisoblanadigan xarajatlar, bunga umumiy ovkatlanish korxonalariga, vrachlik ambulatoriyasi va boshqa muassasalarga bepul foydalanish uchun berilgan ob'ektlar bo'yicha ajratmalar xam kiradi.

4. Sugurta to'lovlari, o'z ichiga ekinlar, mollar va boshqa mulklar sugurta badallari, shuningdek xodimlar sugurtasini oladi.

5. Boshqa xarajatlar, o'z ichiga yagona yer soligi, xodimlar xizmat safari to'lovlarini, ixtirochilik sarf-xarajatlarini, takliflarni rag'batlantirish xarajatlarini, o't o'chirish va qorovullik xizmatini saklash; institut va kollejlarga o'qishga yuborilgan talabalar stipendiyalarini, yuqori tashkilotlarga ajratmalar va boshqa xarajatlarni oladi.

Umumiy xulosa qilib aytganda, asosiy ishlab chiqarish harajatlari huquqiy asoslarga ko'ra "Mahsulot (ish, xizmat) tannarxiga qo'shiladigan, uni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning tarkibi va moliyaviy natijalarini shakllantirish tarkibi quyidagi maqsadlar uchun aniqlanadi: -Buxgalteriya hisobi hujjatlarida va schetlarida bevosita mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonida yuzaga keladigan xarajatlar haqida to'liq va aniq ma'lumotlar to'plash; -Fermer ho'jaliklari faoliyatini rentabelligini hisoblash; raqobatbardoshligini aniqlash; -Soliqqa tortish asosini to'g'ri belgilash; Ishlab chiqarish xarajatlari o'z vazifasiga qarab elementlari va kalkulyatsiya moddalariga bo'linadi. Elementlari bo'yicha guruhlash ishlab chiqarish xarajatlarini ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra aniqlash va tegishli smetalar tuzish uchun xizmat qiladi. Kalkulyatsiya moddalari bo'yicha guruhlash esa mahsulot tannarxini hisoblash uchun kerak bo'ladi. Korxonalarda xarajatlar ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarga bo'linadi. Ishlab chiqarish xarajatlariga bevosita mahsulotni tayyorlash va qayta ishlash bilan bog'liq xarajatlar, ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarga esa madaniy-maishiy obyektlar xarajatlari kiradi. Yuqorida ta'kidlanganlar buxgalteriya hisobi tuzilishda xarajatlar turli xil yo'nalishdagi maqsadlar uchun guruhlanishidan dalolat beradi. Bu narsani amaliyotda keng joriy etish boshqaruvchilarga ishlab chiqarishni boshqarish borasida asoslangan qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yhati:

1. Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun, 7-modda. <https://lex.uz/acts/2931253>
2. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak., 2017 yil 14 yanvar. -Toshkent: "O'zbekiston", 2017, -26 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11 sentyabr` 2023 yildagi PF-158-son "O'zbekiston — 2030 strategiyasi to'g'risida" Farmoni <https://lex.uz/docs/6605156>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevralda PQ-4611 "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. <https://lex.uz/docs/4746047>
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2003yil 15 oktyabrdagi 444-sonli "Xo'jalik yurituvchi subektlarning xarajatlarini hisobga olish va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibini takomillashtirish" to'g'risidagi QARORI <https://lex.uz/docs/246540>
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999yil 5 fevraldagi 54-sonli "Mahsulot (xizmatlar)-ning ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi" to'g'risidagi QARORI <https://lex.uz/ru/docs/264422>
7. "Расходы, связанные с производством и реализацией" Ст.253 НК <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0>
8. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/ishlab-chiqarish-xarajatlari-uz/>
9. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-t/tannarx-uz/>
10. 2-son BHXS "Zaxiralar" <https://finotchet.ru/articles/133/>